

Danişmend Oğulları'nın Dinî ve Millî Siyaseti

The Religious and National Politics of the Danişmend Oğulları

Mikâil BAYRAM*

Özet

Anadolu'nun Türkler tarafından feth edilmişinden sonra Anadolu'da ilk ilmî ve fikrî faaliyetler Danişmend Oğulları Devleti döneminde, Danişmend İlinde başlamıştır. Danişmend Oğulları Devleti'nin kurucusu Melik Ahmed Gazi bilge bir aileye mensup ve kendisi de bilge bir kişi olduğu için ülkesinde (orta ve kuzey Anadolu) medreseler kurarak bilimsel faaliyetler başlatmıştır. Anadolu'ya ilim adamları celbetmiştir. Dinî bakımdan Mu'tezile mezhebini ülkesinde yerleştirmeye çalışırken Türk kültürüne ve Türkçeliğe de önem verilmiştir. Kendisinden sonra oğulları da bu siyaseti devam ettirmişlerdir. Anadolu'da ilk Türkçe eser Danişmed İli'nde yazılmıştır.

•

Anahtar Kelimeler

Danişmed Oğulları, Melik Ahmed Gazi, Mu'tezile, Türkmencilik

•

Abstract

After the Turkish conquest of Anatolia, the first scientific and ideological/intellectual activities began at the period of Danişmend Oğulları government, in the Danişmend town. The founder of the Danişmend Oğulları; Melik Ahmet Gazi, was a member of a wise family and started scientific activities in his region (Central and North Anatolia). He appealed to scholars with these acts. As to religious aspect he tried to put/place the Mu'tezile mezheb (religious sect or denomination) in the region, moreover he attached importance to Turkish culture and Turkish movement (Türkçecilik). After him, his sons continued his politics.

•

Key Words

Danişmend Oğulları, Melik Ahmed Gazi, Mu'tezile, Türkmencilik

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Giriş

Bilindiği gibi 1071 Malazgirt Zaferi sonrasında Orta ve Doğu Anadolu’da Türkiye Selçukluları Devleti kurulurken Anadolu’nun muhtelif yörelerinde bir takım beylikler kuruldu. Erzurum ve çevresinde Saltuk Oğulları, Ahlat ve Batı Azerbaycan’da Ahlat-Şahlar veya Sökmen Oğulları, Diyarbakir ve Mardin yörelerinde Artuk Oğulları, Erzincan ve Divriği çevresinde Mengücek Oğulları, Orta ve Kuzey Anadolu’da Danişmend Oğulları beylikleri teşekkül etti. Bu beylikler arasında Danişmend Oğulları Meliklik statüsünde kurulmuştur. Bunun sebebi ileride daha iyi anlaşılacaktır. Fakat burada şu kadarını söyleyelim: “Sahaifu’l-ahbâr” adlı eserin sahibi Müneccimbaşı Ahmed Dede Efendi Sultan Alp Arslan’ın Danişmendiyye Devleti’ni kuran Gümüş-tigin Ahmed Gazi’ye Meliklik menşuru verdiğini ve ona bazı imtiyazlar tanıdığını bildirmektedir.¹ Vâkıa Ahmed Gazi bastırıldığı sikkelerde Melik ünvanını kullanmıştır.² Çünkü bu beyliğin kurucusu olan Gümüş-tigin Melik Ahmed Gazi (498/ 1105) Selçuklu hanedanının muallimi olan Türkmen Danişmend (Bilge) Ali Taylu’nun oğludur. Kendisi de babası gibi, bilge bir kişi olduğu için “Danişmend Ahmed Gazi” veya “İbn Danişmend” diye anılmıştır. Babası Ali Taylu Harezm ve Maveraünnehir’de (Buhara’da) Selçuklu şehzâdelerine muallimlik yapmış, Selçuklu ailesine kız vererek ve onlardan kız alarak akrabalık ilişkisi kurmuş,³ Büyük Selçuklu Devleti’nin kuruluşunda büyük hizmetleri bulunmuş ve hatta devletin kuruluşunda pay sahibi olmuş⁴ ünlü bir kişidir. Onun oğlu ve ahfadı tarafından kurulan Danişmend Oğulları Devleti yüz küsur yıl varlığını devam ettirmiş, bu müddet içinde Anadolu’daki ilmî ve kültürel faaliyetlerde ve Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında büyük hizmetleri bulunmuştur. Hatta Anadolu’da ilk ilmî ve fikrî faaliyetler Danişmendliler zamanında, Danişmend İli denilen Orta ve Kuzey Anadolu’da başlamıştır. Bunun sonucu olarak Anadolu’da ilk medreseler de yine Danişmend İli’nde ve Danişmend Oğulları zamanında Niksar, Tokat, Amasya, Sivas, Kayseri gibi şehirlerde inşa edilmiştir.

¹ A.g.e., II, s. 575-576.

² A. Tevhid, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, İstanbul 1321, s. 84.

³ Sefer Solmaz, “Danişmendli Ailesi İle Büyük Selçuklu Hanedanı Arasındaki Akrabalık İlişkileri”, *I. Uluslar Arası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri*, (Konya 11-13 Ekim 2000) II, Konya 2001, s. 271-282.

⁴ Sefer Solmaz, “Danişmendli Ailesinin Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluşundaki Rolü”, *Niksarın Fethi ve Danişmendliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri*, (Niksar 8 Haziran 1996), Tokat 1996, s. 49-59.

Burada Danişmend Oğulları'nın dinî eğilimleri ve ülkelerinde uyguladıkları dinî ve millî politikaları ve bunun sonucu olarak Danişmend İli'nde meydana getirdikleri dinî ortam tasvir edilmeye çalışılacaktır. Ancak bu konuya girmeden önce Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulduğu dönemde Selçuklu hanedan üyelerinin dinî siyasetleri üzerinde bir nebze durmak gerekmektedir. Çünkü Danişmend Ali Taylu'nun Selçuklu ailesine ve şehzadelere muallimlik yapan bir kişi olarak hanedan üyelerinin dinî duygu ve düşüncelerinin şekillenmesinde derin bir etki yarattığı muhakkaktır. Bu itibarla Büyük Selçuklu Devleti'nin dinî siyasetini yönlendirmede de bu Danişmend-i Buharî diye isimlendirilen Ali Taylu'nun etkili olduğu anlaşılmaktadır.

a- İlk Selçuklu Sultanlarının Dinî Siyasetlerine Genel Bir Bakış

Büyük Selçuklu Devleti'nin zuhuru sırasında birçok hanedan üyesi şehzâdelerin, devlet hizmetinde buldukları ve ülkeler yönettikleri bilinmektedir. Bu şehzâdelerin bazıları hariç, çoğunluğunun eğitim durumları ve bilgi düzeyleri ve hatta dinî eğilimleri hakkında hemen hiç bilgi bulunmamaktadır. Fakat bazı hanedan üyelerinin ve devlet adamlarının dinî eğilimleri hakkında -az da olsa- bilgi edinilebilmektedir. Bu mahdut bilgilerden anlaşılıyor ki, hanedan üyelerinin bazıları "Mu'tezile Mezhebi" eğiliminde idiler. Bilindiği gibi Mu'tezile Mezhebi İslâmın doğuşundan bir asır sonra ortaya çıkmış, İslâm dinini akıl ölçü ve kurallarına göre yorumlayan dinî ve felsefî bir harekettir. Mu'tezile Mezhebi mensuplarına İslâm Dünyası rasyonalistleri (Akliyecileri) denir. Bu dinî anlayışı benimseyen Selçuklu devlet adamlarının bu eğilimleri dinî uygulamalarında da açıkça görülmektedir. Bu devlet adamlarından biri de Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu Selçuk Beg'in oğlu Mikâil'in büyük oğlu Sultan Tuğrul Beg'dir. İbn Tağrıberdi onun dinî eğilimi hakkında şu önemli bilgiyi vermektedir:

445 (1053) yılında Selçuklu sultanı Tuğrul Beg Eş'arî'nin "Makâlât" adlı eserine vakıf oldu. Tuğrul Beg, Hanefî mezhebine mensup idi.⁵ Onun için minberlerden Eş'arî'nin lanetlenmesini emretti. Çünkü o eserinde dünyada Allah'ın kelâmı bulunmadığını ileri sürmektedir. Bu uygulama Ebu'l-Kâsım Kuşeyrî'ye ağır geldi. Bunun üzerine "*Şikâyetu ehli's-sünne mâ nâlehum mine'l-mihne*" (Maruz Kaldıkları Baskılardan Sünnîlerin Şikâyeti) adlı bir risale kaleme aldı. Bundan sonra bazı olaylar meydana geldi. Kuşeyrî ve Eş'arîler'den bir topluluk Tuğrul Beg'in huzuruna çıktılar ve Eş'arî'yi lanetleme emrinin kaldırılmasını ondan talep ettiler. Tuğrul Beg onlara: "*Bana göre Eş'arî bid'atçıdır. Mu'tezile'ye*

⁵ Mu'tezile mensupları dinî uygulamada Hanefî mezhebine tabi oldukları için çoğu zaman Hanefî sözü ile Mu'tezile Mezhebi kasadedilmektedir.

karşı haddini aşmıştır. Çünkü Mutezile Kur'ân-ı Ke3iim'in (Allah'ın sözünün) mushaftaki sözler olduğunu ispat etmiştir. O ise, (Eş'arî) bunu inkâr etmektedir.”⁶

Burada görüldüğü üzere Tuğrul Beg, İmam Eş'arî'nin ve Eş'arîler'in Kur'ân-ı Kerîm'in yani Allah'ın sözünün kadim olduğu tezine karşı Mu'tezile mezhebi mensuplarının Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk yani sonradan yaratılmış olduğu görüşünü savunmakta ve Eş'arî'nin Kur'ân-ı Kerîm'in kadîm yani ezeli olduğu fikrini bid'at (dinde uydurmaçılık) olarak nitelendirmekte ve mezhebî tercihini, Eş'arî ulemâyâ karşı savunmaktadır. Buradaki açıklamalardan Tuğrul Beg'in dinî ve Kelâmî mes'eelere vakıf ve İmam Eş'arî'nin “Makâlâtü'l-İslâmiyyîn” adlı eserini okuyacak kadar bilgili bir kişi olduğu da anlaşılmaktadır. Bilâhare Eş'arî'nin lanetlenmesi emrinin kaldırıldığı da anlaşılmaktadır.⁷ Bu olaydan beş sene sonra Tuğrul Beg'in Abbâsî halifesi ile vaki olan görüşmesi, bundan birkaç yıl önce ünlü Eş'arî siyaset bilimcisi Ebu'l-Hasan el-Mâverdî'nin halifenin elçisi olarak Tuğrul Beg ile görüşmesi sırasında bu konunun da gündeme gelmiş olduğu muhakkaktır. Selçuklu Devleti'nin dinî siyaseti ve uygulamaları ile ilgili olarak Tuğrul Beg'in dikkati çekildiği gelişen olaylardan anlaşılmaktadır.

O dönemde Abbâsî halifeleri Eş'ârî mezhebi savunucuları konumunda idiler. Abbâsî Halifesi Harun er-Reşid ve oğulları zamanında Abbâsîler Mu'tezile Mezhebi'ni resmî mezhep olarak kabul etmiş ve bu resmî dinî anlayışa muhalefet eden veya kabul etmeyenleri cezalandırmışlardır. Fakat Mu'tezile mektebinde yetişen İmam Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin (330/942) bazı itikadî mes'eelere farklı yorumlar getirmesi ve fikirlerinin kabul görmesi sonucunda Mu'tezile mensupları ile Eş'arîler arasında büyük bir fikrî ve dinî mücadele meydana geldi. Bu mücadelede tasavvufî çevrelerin de Eş'arîlerin yanında yer almaları onların galip gelmelerinde önemli rol oynadı. Çünkü akliyecî (Rasyonalist) olan Mu'tezile mensupları Tasavvufî düşünceye muhalif idiler. Eş'arîlik Hilafet merkezi olan Bağdad'da büyük bir kabul gördü ve zamanla Abbâsî Devleti yetkilileri de Eş'arîliğe meylettiler ve bu mezhebin hamisi konumuna geldiler. Mu'tezilelileri takibata almaya ve hatta cezalandırmaya başladılar. Selçuklu Devleti zuhur ettiği sıralarda Irak ve Horasan'da itikatta Eş'arî Mezhebi amelde Şafî Mezhebi hakim durumdaydı. Selçukluların ilk zuhur ettiği bölgeler olan Maveraünnehir'de Maturidi Mezhebi, Harezm'de ise Mu'tezile Mezhebi hakim durumda idi. Mu'tezile geleneğinin Harezm'de çok kuvvetli olduğu farkedilmektedir. Bu yüzden o dönemde Harezm'den çıkan Ebû Reyhan el-

⁶ İbn Tağrıberdi, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, s. 54.

⁷ Aynı eser, V, s. 55.

Beyrûnî, ünlü Müfessir ez-Zemahşerî gibi alimler Mu'tezile mezhebindedirler. Bu iki mezhep mensupları amelde Hanefî mezhepli idiler.

Selçuklu ailesinin tanınmış üyelerinden olan Anadolu Selçukluları hanedanının cediti Kutalmış'ın da Mu'tezile mezhebli olduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l-Esîr'in Kutalmış hakkında verdiği şu bilgiler bunu göstermektedir: *"Şaşılacak şeydir ki, Kutalmış Türk olmasına rağmen astronomi ilmini çok iyi biliyordu. Bundan başka felsefe geleneği ile ilgili bilimleri de biliyordu. Kendisinden sonra oğulları ve ahfadı da felsefe geleneğinden gelen ilimleri öğrenmeye devam ettiler ve bu alanda isim yapmış olan bilim adamlarını himayelerine aldılar. Bu durum onların dinî inançlarında pürüz meydana getirdi."*⁸

Burada görüldüğü üzere bu bilgileri veren Eş'arî mezhebenden olan İbnü'l-Esîr, Kutalmış'ın astronomi ve felsefe bilmesini tuhaf bulmakta, bu felsefî bilgilerin onun dinî inanışında yer tutmasını da hoş bulmamaktadır. Bu durum Kutalmış'ın Mu'tezile mezhebine mensup bulunduğunu gösteriyor. Zaten felsefe geleneği bilimleri (ulûmu'l-kavm), Mu'tezile ekolünün meydana getirdiği, Yunan felsefesine dayanan düşünce akımının adıdır. Demek Kutalmış bu felsefî geleneğe mensup bir kişidir. İbnü'l-Esîr, Kutalmış'ın oğulları ve torunları olan Türkiye Selçukluları sultanlarının da bu geleneği devam ettirdiklerini de vurgulamaktadır.

Selçuklu Hanedan üyeleri arasında görülen bu dinî eğilimin hanedan üyelerine hocalık yapan Harezmlî Türkmen Danişmend Ali Taylu'dan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu Danişmend Ali Taylu Harezm'deki dinî çevrede yetişmiş ve çok erken tarihlerde Selçuklu ailesine yakın olma fırsatı bulmuş ve hanedan üyelerine muallim olmuştur. Bu bilge kişi Selçuklu hanedanına kız vererek ve kız alarak onlarla akrabalık da tesis etmiştir. Süryani tarihçi Ebu'l-Ferec, Danişmendoğlu Melik Ahmed Gazi'den bahsederken onu Kutalmış oğlu Süleyman-Şah'ın dayısı olarak tanıtmış⁹ bu akrabalığı ifade etmektedir. Onun için Selçuklu ailesinin saygı duyduğu bir kişidir. Beyhâkî'nin onun hakkında verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre bilahere Buhara'ya yerleşen bu Türkmen danişmend burada muallim olarak ve güzel sözlü bir diplomat olarak Selçukluların hizmetinde bulunmuştur.¹⁰ Zeki Velidi Togan Hocamız Beyhâkî'nin verdiği bilgilere dayanarak bu Buharalı Danişmend'in Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda büyük hizmetlerde bulunduğunu ve devletin kuruluşunda pay sahibi

⁸ *el-Kâmil fi't-târih*, X, s. 36-37.

⁹ *Tarih-i Ebü'l-Ferec*, Terc. Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1987, 1331-332. Ayrıca Karş. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 115; Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 197.

¹⁰ *Beyhaki, Tarih-i Beyhaki*, Neşr. Ali Ekber Feyyaz, Tahran 1371, II, 641.

olduğunu yazmaktadır.¹¹ Onun oğlu olan Danişmend Oğulları devletinin kurucusu Gümüş-tigin Ahmed Gazi'ye Alp Arslan tarafından Meliklik ünvanı verilmesi babasının bu konumu ile ilgili olmalıdır.

İşte bu Danişmend-i Buhari'nin rahle-i tedrisinde yetişen Selçuklu hanedan üyelerinin birçoğunda böyle İtizali eğilim görülmektedir. Türkiye Selçuklularının cediti olan Kutalmış, Danişmend Ali Taylu'nun damadı idi. Kutalmış oğlu Süleyman'ın Suriye'de ve Anadolu'da Mısır'daki Şii Fatimilerle siyasî ve dinî ilişkiler içine girmesi, şii'leri dinî bakımdan kendisine daha yakın bulması ile de ilgili olmalıdır. Çünkü İbnü'l-Esîr Kutalmış'ın oğulları ve torunlarının da onun dinî eğilimini devam ettirdiklerini yazmaktadır. İleride ifade edileceği gibi bu Danişmend Ali Taylu'nun daha sonraları İsfahan'a yerleştiği anlaşılmaktadır.

Kaynakların bildirdiğine göre Tuğrul Beg Dandanakan zaferinden sonra sultan olunca kitabet ve inşa sanatında mahir bir elemana ihtiyaç duydu. Ona bu işlerde çok mahir biri olarak Ebû Nasr el-Kündurî tavsiye edildi. Muhtemelen Ebû Nasr el-Kündurî'yi Sultan Tuğrul'a tavsiye eden de Danişmend Ali Taylu olmuştur. Çünkü bu Amîdü'l-Mülk Ebu Nasr el-Kündurî onun gibi Mu'tezile mezhebinden biriydi. Bilahare Vezir olan Kündurî bu makama geldikten sonra Mu'tezile mezhebini devletin resmî dinî görüşü haline getirdi ve bu yönde uygulamalara başladı. Onun bu uygulaması Horasan'da Eş'arî ve Şafi'î Mezhebi mensupları arasında büyük rahatsızlıklara yol açtı. Böylece bir dönemde Bağdad'da Eş'arîlerle Mu'tezilîler arasında cereyan eden ve Eş'arîlerin zaferi ile neticelenen yukarıda sözünü ettiğimiz mücadele yeniden gündeme gelmiş oldu. Bazı Selçuklu Prenslерinin -başta Tuğrul Beg olmak üzere- Amîdü'l-Mülk el-Kündurî'ye destek verdikleri anlaşılmaktadır.

Bu uygulamanın bir sonucu olarak Cuma hutbelerinde İmam Eş'arî lanetlenmeye başlandı. Bazı Eş'arî Mezhebi ileri gelenleri -başta Ebu'l-Kasım el-Kuşeyri olmak üzere- tutuklandılar. Ünlü Eş'ari Mezhebi usulcülerinden olan İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Maâlî el-Cüveynî Horasan'ı terketmek zorunda kaldı. Eş'arîler takibata uğradılar.¹² İşte bu uygulamalar üzerine Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî, yukarıda sözünü ettiğimiz "*Şikâyetu ehli's-sunne mâ nâlehum mine'l-mihne*" adlı eserini yazdı. Çok geçmeden Eş'arî çevreler bu konudaki şikâyetlerini Sultan Tuğrul'a arzetme imkânı buldular.¹³ Abbasî Halifesi'nin elçisi Eş'ari Mezhepli, siyaset bilimcisi el-Maverdî'nin diplomat olarak Tuğrul Beg ile gö-

¹¹ *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 197.

¹² Bu olaylar hakkında geniş bilgi için bkz. Şerefeddin Yaltkaya, "Selçukiler Devrinde Mezahib", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul-1925, I, 102-105.

¹³ *en-Nucumu'z-Zahire*, V, 54.

rüşmelerinde bu konu da gündeme gelmiş olmalı ki, bir müddet sonra Eş'ariler üzerinden bu baskılar kaldırıldı.

Eş'arî ve Şafiî mezhepli olan Nizamü'l-Mülk'ün, Amîdü'l-mülk Ebû Nasr el-Kündurî aleyhindeki faaliyetleri de bu mezhep çatışmalarından başka bir şey değildir. Bu mücadeleler sonunda Sultan Alp Arslan Kündurî'yi tutukladı. Kündurî tutuklu iken de yandaşlarına mektuplar yazıyor ve onlarla haberleşiyordu. Nihayetinde idam edildi¹⁴ Onun idam edilmesinde Nizamü'l-Mülk'ün çok önemli rol oynadığı kabul edilmektedir. Nitekim yerine de Nizamü'l-Mülk Selçuklu Veziri oldu. Bu defa Nizamü'l-Mülk, de Eş'arî ve Şafiî Mezhebini Büyük Selçuklu Devleti'nin resmî mezhebi konumuna getirdi. Bu mezhebin yerleşmesi ve tutunmasını sağlamak için "Nizamiye Medreselerini" açtı. Selçuklu Devleti coğrafyasında yirmi üç Nizamiye Medresesi kurulmuştur.¹⁵ Bu medreselere Eş'arî ve Şafiî mezhebinden ilim adamları tayin ediliyor ve bu alanda büyük paralar harcanıyordu.

Öyle görünüyor ki, Sultan Alp Arslan Surabâdi'ye Kur'ân-ı Kerîm tefsiri yazdırarak¹⁶ bu münakaşaların içinde olanları Kur'ân-ı Kerîm'e yönlendirmek ve Kur'ân-ı Kerîm'in hükmünü esas almak gerektiği fikrini vermek istemiştir. Bu eserin Arapça değil Farsça olarak kaleme alınması ile bu konularda daha geniş tabana hitap etme ve onlara yol gösterme amaçlanmıştır. Sultan Alp Arslan'ın Tuğrul Beg'e nazaran Abbasî Halifeliği ile daha uyumlu bir dinî ve siyasî ilişkiler içine girdiği de fark edilmektedir. Bu siyasî gelişmeler giderek Mısır ve Deylem'deki Şiî şahlanışa karşı Sünnî diriliş hareketine dönüşmekteydi.

Bu açıklamalardan sonra esas konumuz olan Danişmend Oğulları Devleti'nin dinî ilmî ve millî siyaseti konusuna geçebiliriz.

b- Danişmend Oğulları Zamanında İlmî ve Fikrî Faaliyetler

Anadolu'da ilmî ve fikrî faaliyetlerinin ne zaman ve nasıl başladığı geçtiğimiz asrın başlarından itibaren söz konusu edilmeye başlanmıştır. Türk Kültürü'nün pek çok meselelerinde olduğu gibi bu konuda da ilk defa fikir serdeden Fuad Köprülü olmuştur. O bu konuda şöyle demektedir: Anadolu'nun Türkler

¹⁴ *Rahatü's-sudur*, I, 115-116; Sadrü'd-din Ebu'l-Hasan Ali el-Husaynî, *Ahbaru'd-devleti's-selcukiyye*, Terc. N. Lugal, Ankara 1943. s.17-18.

¹⁵ Nizamiye Medreselerinin kuruluş amacı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Zeki Mubarek, *"el-Ahlak inde'l-Gazzali"*, Kahire-1390/1971, s. 26-45.

¹⁶ Bu eser *"Tefsir-i Surabâdi"* adını taşımaktadır. Yazar önsözde eserini Ebü's-Suca Alp Arslan için kaleme aldığını bildirmektedir. Türkiye kütüphanelerinde çok kıymetli nüshaları olmasına rağmen henüz basımı gerçekleşmemiştir. Bir nüshası da Konya Mevlana Müzesi Ktp. Nr. 7562'dedir.

tarafından fethedilişinin başlangıcı sayılan Malazgirt Zaferi'ni (1071) takip eden ilk yüz senede Türkler Anadolu'yu askerî bakımdan fethetmekle meşgul olduklarından bu devrede Anadolu'da ilmî faaliyetler görülmemektedir.¹⁷ Daha sonra bu alanda yapılan çalışmalar ve el-yazması eserler ihtiva eden kütüphanelerin muhtevalarının açıklanması gösterdi ki, Anadolu'da ilk ilmî, fikrî ve kültürel faaliyetler Danişmend İli'nde ve Danişmend Oğulları'nın himayesinde çok erken sayılabilecek bir tarihte başlamıştır¹⁸. Bu devletin kurucularının bilge bir aileden gelmeleri ve bilimsel bir geleneğe bağlı bulunmalarının, erken bir tarihte Anadolu toprağında bilimsel faaliyetleri başlatmalarında etken olduğu muhakkaktır. Vakti Anadolu'da ilk medreselerin de Danişmend İli'nde Niksar, Tokat, Amasya, Sivas, Kayseri gibi vilayetlerde ve Danişmend Oğulları zamanında inşa edildiği görülmektedir. Danişmend Oğulları Devleti II. Kılıç Arslan tarafından XII. asrın son çeyreğinde ortadan kaldırıldıktan sonra da Danişmendliler zamanında Danişmend İli'nde yerleşmiş olan bilimsel gelenek birkaç asır daha devam etmiştir. Dinî bakımdan fikhî kaidelere çok bağlı olan Danişmendliler bu geleneği ülkelerine yerleştirmişler, XV. asra kadar bu gelenek Danişmend İli'nde ve Danişmendliler'in kurdukları medreselerde devam etmiştir. Burada bu ilmî, fikrî ve dinî gelenek tasvir edilmeye çalışılacaktır:

Bugünkü bilgilerimize göre Anadolu'da te'lif edilen ilk eser Danişmendlilerin Kayseri Şehir muhafızı olan Kayserili İbnü'l-Kemal diye ünlenen İlyas b. Ahmed adlı bir zat tarafından Farsça olarak kaleme alınmış "*Keşfü'l-akabe*" adındaki astronomi ve felsefeye dair olan eserdir. Yazar eserini Danişmendiye Devleti'nin kurucusu Gümüştiğin Melik Ahmed Gazi'ye sunmuştur. Bir süre önce ortaya çıkarıp yayınladığımız "*Keşfü'l-akebe*" adlı eserin Anadolu'da te'lif edilen, bilinen en eski eser olup, Melik Ahmed Gazi'ye sunulmuş olduğunu tesbit etmiş bulunuyoruz.¹⁹ Bu eserde Melik Ahmed Gazi'nin ilmî, kültürel faaliyetlerinden şu şekilde söz edilmektedir: "*O yüce zatı iltizam edenler çoğunlukla fazıl ve filozoflardır. Dünyanın her yanından bilgin kişiler (ehl-i ukûl) o hazrete yöneldiler. Her biri ilmini yayması miktarınca itibar görüp, o hazretin cömertlik denizinden paylarını aldılar.*"²⁰ Bu kayıt Malazgirt Zaferi'nden kısa bir zaman sonra Danişmend Oğulları ülkesinde ilmî çalışmaların başlamış olduğu-

¹⁷ *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1928 s. 246.

¹⁸ Bu konuda geniş bilgi için Bkz. Mikâil Bayram, Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Türkçe Eser Meselesi, S.Ü.Selçuklu Araştırmaları Merkezi V. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (20-22 Mayıs 1994), s. 124-132; Mikâil Bayram Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Türkçe Eser "*Keşfü'l-akabe*", Konya 1981.

¹⁹ Bkz. *Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Eser "Keşfü'l-akabe"*, Konya 1981, s. 10-15. Bu eserin aslı Fatih (Süleymaniye) Ktp. Nr. 5426 dadır.

²⁰ *Keşfü'l-akebe*, Fatih Ktp. Nr. 5426, yp. 250a.

nu ve Melik Ahmed Gazî'nin çok sayıda ilim ve fikir adamlarını himaye edip, çalışmalarına imkân sağladığını açık olarak göstermektedir. Onu "Sahib-kıran" diye anan İbnü'l-Kemal, Onun Rum, Ermeni ve Şam'da (Suriye) gerçekleştirdiği fetihleri de dile getirmekte ve bu ülkelerde geniş bir kültürel faaliyet içinde bulunduğunu da "Rum, Ermeni, Şam memleketleri o Sahib-kıranın varlığının feyzi ile İslâm nuruyla bezendi"²¹ diye ifade etmektedir.

Kutalmış'ın oğulları ve ahfadı olan Türkiye Selçuklular'ında ilk Sultanların dinî ve ilmî konumları hakkında fazla bir bilgi mevcut değildir. En azından Anadolu'nun fatihi Süleyman-Şah'ın, babasının yolunda ve onun anlayışında olduğu rahatlıkla söylenebilir. Türkiye Selçukluları sultanlarının da atalarından gelen geleneği sürdürdüklerini İbnü'l-Esîr bildirmektedir.

Bununla beraber II. Kılıçarslan'ın felsefî konulara ilgi duyduğunu ve bu alandaki ilmî tartışmalara katıldığını Süryani Mihail bildirmektedir.²² İbn Bibi, I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in İbni Sina'nın hayranlarından olduğunu bildirmektedir.²³ Mutaassıp bir Şafiî olan İbnü'l-Esîr, II. Kılıç Arslan'ın diğer oğlu ve Danişmend İli'nin Meliki, II. Süleyman-Şah hakkında şöyle diyor: "Ancak onun itikadının bozuk olduğu felsefî inançlar taşıdığı, bu inançta olan kimseleri himaye ettiği ve onlara destek verdiği bildirilmektedir."²⁴ Demek oluyor ki, bu bilimsel ve felsefî gelenek Anadolu'da devam etmiştir. İşte buna benzer haberler, Selçuklular zamanında (ilk bir buçuk asırda) Anadolu'da devlet adamlarının felsefî geleneğe bağlı buldukları ve Mu'tezile mezhebine yatkın olduklarını ortaya koymaktadır. II. Kılıç Arslan'ın kızı Gevher Nesibe Hatun'un Kayseri'de bir Tıp Merkezi inşa etmesi de tabiat ilimlerine duyulan ilgiden kaynaklanmış olmalıdır.

Danişmend Oğulları ve Türkiye Selçukluları zamanında ilk 130 yıl boyunca Anadolu'da te'lif edilen eserlerin hemen tamamı tıp, astronomi (heyet) matematik, felsefe gibi aklî ve tabiî ilimlere dairdir. Bu dönemde Anadolu'da bulunan bilim adamları bu yönde faaliyet göstermişlerdir. Bu devrede Anadolu'da te'lif edilen eserlerin büyük bir kısmı Danişmend İli'nde yazılmıştır. Yani Danişmend İli'ndeki ilmî ve felsefî geleneğin ürünleridir. O dönemlerde Anadolu'ya (Diyar-i Rum) gelen Ömer b. Muhammed b. Ali es- Sâvî "Akaid-i ehl-i sünnet" adlı bir eser kaleme almış olup, önsözünde "Diyar-ı Rum'a geldim. Herkesin ilm-i nucûm (astronomi) ile uğraşmakta olduğunu, dinî ilimlerden bî-haber olduklarını gördüm" demektedir.²⁵ Buradan da anlaşılıyor ki, başlangıçta Anado-

²¹ Aynı eser ve aynı yerde.

²² O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 230-233.

²³ *el-Evamirü'l-alaiyye*, nşr. A. Sadık Erzi, Ank. 1956, s. 25.

²⁴ *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 36-37.

²⁵ Fatih (Süleymaniye) Ktp. Nr. 5426, yp. 193a.

lu'da tabii ilimler çok rağbette idi. Selçuklu ve Danişmendli devlet adamları bunu teşvik ve himaye etmişlerdir. Ancak XIII. Yüzyıldan itibaren dinî ilimlere, özellikle de Tasavvufa ve Sünnî İslâmî anlayışa hızlı bir yöneliş olmuştur. Bunun sebepleri konumuzun dışındadır. Ancak şu kadarını söylemeliyim. Zamanla Büyük Selçuklu Devleti'nin dinî politikası ve Nizamiye Medreseleri'nin yarattığı dinî atmosfer Anadolu'da da etkisini göstermiştir. Nitekim "*Akaid-i ehl-i sünnet*" adlı eserin sahibi Ömer b. Muhammed es-Savî'nin de Nizamiye Medreseleri'nin en tanınmış müderrisi İmam Gazzalî'nin(505/1111) paralelinde bir dinî anlayışta olduğu görülmektedir.

Danişmend Oğulları emirlerinden Kastamonu fatihi, Emir Karatekin'in, İbn Makula'nın hadis ricaline dair (478/1086) "*el-İkmal*" adlı eserini okuduğuna dair bir kaydın bulunması,²⁶ bu dönemde dinî-ilmî faaliyetlerin mevcudiyetini gösterir. Zaten Niksar, Tokat ve Kayseri'de Danişmend Oğullarından günümüze ulaşan medreseler de bu hususu açık olarak göstermektedir. Bu medreseler Anadolu'nun en eski medreseleridir. Hiç şüphesiz bu medreseler Danişmend İline ilmî bir muhteva kazandırmıştır.

1164-1200 yılları arasında Kayseri'de bulunan Tiflisli Hübeys b. İbrahim 25 kadar eser te'lif etmiştir ki eserlerin tamamına yakın bir kısmı tabiat ve aklî ilimlere dairdir.²⁷ Bu eserler arasında Mu'tezile Mezhebî'nin tanınmış ilim ve fikir adamlarından olan Zamehşerî'nin(538/1145) bazı eserlerinin tercümeleleri de bulunmaktadır. İranlı ünlü İsrakî filozof Şihabü'd-din Sühreverdî (587/1292) de bir süre Anadolu'da ve Danişmend İli'nde bulunmuş, birçok eserlerini Anadolu'da kaleme almıştır. Bu felsefî şahsiyet Anadolu'dan Haleb'e gitmiş, oradaki Eş'arî ulema onun zındıklığına hükmetmişler ve idam edilmesine sebep olmuşlardır.

c- Danişmendliler'in Dinî Siyaseti

Danişmend Oğulları Devleti'nin kurucusu Melik Ahmed Gazi, yukarıda işaret olunduğu üzere Selçuklu ailesinin muallimi olan Danişmend Ali Taylu'nun oğludur. Kendisi de bilge bir kişi olduğu için Danişmend Gâzi diye anılmıştır.²⁸ Kurduğu devlete "Danişmendiye" devleti denmesi bundandır. Onun da, eniştesi Kutalmış gibi itikatta Mu'tezile mezhepli olduğu anlaşılacak-

²⁶ Kayseri Raşid Ef. Ktp. Nr. 1052 de kayıtlı bulunan nüshasının Kiraat kayıtlarında Emir Karatekin'in adı geçmektedir.

²⁷ *Kamilü't-tabir*, Neşr. M. Huseyn Rukn-zâde-Ademiyyet, Tahran 1363, (Mukaddime), s. 2-II.

²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmi'l fi't-Târih*, Beyrut 1385/1966, X, 300; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, Haydarabad 1359, IX, 114; Matheos, *Vekayi-nâme*, Ankara 1962, s. 205, 225; H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, İstanbul 1929-1932, 11. 296; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 115; İ. H. Uzunçarşılı, *Sivas Şehri*, İstanbul 1928, s. 16-43.

tadır. Melik Ahmed Gazi'den sonra diğer Danişmendli hükümdarlar dedeleri Danişmend Ali Taylu'dan kaynaklanan bu dinî eğilimi gelenek halinde devam ettirmişlerdir. Melik Ahmed Gazi'nin, bir yandan fütihat ile uğraşırken, bir yandan da fethettiği beldelerde yoğun bir kültürel faaliyet içinde bulunduğu, ülkesinde ilmî ve dinî çalışmaları başlattığı anlaşılmaktadır. Danişmend Oğulları, özellikle devletlerinin ilk kurulduğu bölge olan Niksar, Tokat, Amasya, Sivas, Kayseri ve Çorum yörelerinde daha yoğun bir kültürel faaliyet içinde bulunmuş ve yöreye devletlerinin kültürel politikasını yerleştirmişlerdir. Bu yüzden de bu yöreler çok erken tarihlerde belli bir kültürel karakter kazanmıştır. Danişmend Oğulları'nın bu yoğun millî ve dinî diyebileceğimiz, kültürel faaliyetlerinin sonucu olarak bu yörelerin çok erken sayılacak tarihlerde Türkleşmesi ve İslâmlaşması gerçekleşmiştir. Bölgelerindeki bütün yerleşim yerlerinde Cuma namazlarının kılındığı ulu camiler inşa etmişlerdir. Bu ulu camilerin bir çoğu bugün halâ faal durumdadır. Bu durum Danişmendliler döneminde Danişmend ülkesinde canlı bir dinî hayatın gelenekleşmiş olduğunu göstermektedir.

Danişmend Oğulları itikatta Mu'tezile Mezhebi'ne yatkın ve felsefî geleneğe bağlı oldukları gibi, amelde de Hanefî Mezhebi'ne mensup idiler. Danişmend İli'ndeki Medreselerde Hanefî fıkhi tedris ediliyordu. Ebu Hanife akliveci bir fakih olduğu için eskiden beri Mu'tezilîler amelde Hanefî Mezhebini tercih etmişlerdir. Bu yüzden Danişmend İli'ndeki fakihlere "Türkmen Hanefî Fukaha" denilmiştir. Hatta o dönemde Hanefî sözü ile Mu'tezile Mezhebi kastediliyordu. Rüknü'd-din Süleyman-Şah zamanında Tokat ve çevresinde Türkmen fukahanın nüfuzlu oldukları görülmektedir. İbnü'l-Esîr, bir filozofun Rüknü'd-din Süleyman-Şah'ın Danişmend İli Melik'i olduğu sırada Tokat'a gittiğini, Tokatlı bir fakih ile tartıştığını ve bu Danişmendli fakihin Süleyman-Şah'ın huzurunda filozofu tartakladığını, Süleyman-Şah'ın buna ses çıkarmadığını yazmaktadır²⁹. Bu filozof da meşhur İranlı İşrakî filozof Şihabu'd-din Suhreverdî el-Maktul'dan (587/1191) başkası değildir. Zira İbn Bibi, bu Suhreverdî'nin Süleyman-Şah zamanında Tokat'a gittiğini ve "Pertev-nâme" adlı eserini orada yazdığını bildirmektedir³⁰.

Süryanî Mihail, Danişmendli emirler arasında Danişmend Melik Ahmed Gazi'den sonra en dindar hükümdarın Melik Muhammed olduğunu onun İslâmî kanunları uyguladığını, asla şarap içmediğini ve Müslümanlara saygı gös-

²⁹ *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, 196.

³⁰ *El-Evâmîrü'l-alâiyye*, Ankara 1956, s. 25

terdiğini bildirmektedir.³¹ Ayrıca bu Melik Muhammed Hanefî Mezhebî'ne mensup bir İslâm hukukçusu olan Abdülmecid b. İsmail el-Herevî'yi Anadolu'ya getirerek onu Kayseri'ye kadı olarak tayin etmiştir.³² Bu dinî anlayış ve uygulama Danişmendliler'in dinî politikasının esasını teşkil etmiştir. Bu durum Danişmend Oğulları Devleti ortadan kalktıktan sonra da Danişmend İli'nde gelenek halinde devam etmiştir.

Bu Danişmendli geleneği Danişmendli Türkmenlerin dinî eğilimini şekillendirmiştir. Bu yöredeki Türkmenler müteşerri'(Şeriata bağlı) bir dinî anlayışa sahip olmuşlardır. Rüknu'd-din Süleyman-şah ve Alâü'd-din Keykubad bu bölgenin melikleriydiler ve burada eğitim görmüşlerdi. Bu iki şehzade sultan oldukları zaman bu bölgedeki dinî zihniyeti iktidara getirmişler, destek vermişler ve gelişmesine vesile olmuşlardı. Babası I. Alâü'd-din Keykubad'a suikast düzenleyerek iktidara gelen II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev, İranî çevrelerin desteklediği şehzadeydi. İktidara gelince Danişmend İlindeki bu Türkmen çevreler üzerinde şiddetli bir dinî ve fikrî baskı kurmaya çalıştı. Bu yöredeki dinî ve kültürel zihniyeti yok etmeye kararlıydı. Nitekim iktidara geldiği yıl yani 1237 (635) yılında Eğirdir'de yaptırdığı hanın kitabesinde kendisini zamanın Keyhüsrev'i ve Zül-Karneyni (İranî çevrelerin padişahı) ve İkinci İskender(Rum halkın kralı) olarak tavsif ederken Türkmenleri kâfir ve müşriklerle bir tutarak onları, kendisine itaat etmeyen,bağı, zındık ve havaric diye anmakta ve kendisini onları ezen, göz açtırmayan, iflahlarını kesen bir hükümdar diye tarif etmektedir.İktidarının ilk yılından itibaren Türkmenlere karşı savaş başlatmıştır. Pek çok Türkmen ileri gelenleri öldürttü. Baba İlyas'ın halifelerinden Şeyh Uban ve Emirce Sultan bunlardan birkaçıdır. Bir çoklarını tutuklattı. Baba İlyas, Ahi Evren Hace Nasirü'd-din, Ahi Ahmed de bunlardan birkaçıdır.İşte bu baskı ve uygulamalar üzerine Danişmend İli'nde Türkmen Babalar, "Babaîler İsyanı" diye bilinen Türkmenlerin devlete karşı baş kaldırısı olan isyanı başlatılar Babaîler İsyanı'nın temel sebebi de budur. Burada maksadımız Babaîler İsyanı'nı anlatmak değildir. Ancak bu harekâtı başlatan insanların fikrî ve dinî temellerine bir nebze işarette bulunmak istedim. Ayrıca Babaîler Hareketi'ni Heterodoksî bir hareket olarak niteleyenlerin onların mı, yoksa II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev ve yandaşlarının mı heterodoks olduklarını insafla ve islâmî ölçülerle düşünmeleri gerektiğini de burada bir daha hatırlatmak istiyorum. Eğer

³¹ Süryanî Mihail, *Süryanî Keşiş Mihail'in Vekayi-nâmesi*, trc. H. D. Andreasyan, II, TTK Kütüphanesinde 44-2 no'lu basılmamış nüsha, s. 103.

³² Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul 1984, s. 247; Fakih Abdu'l-Mecid el-Herevî'nin "*el-İşraf ala gavamizi'l- hukûmat*" adlı eseri Yeni Cami (Süleymaniye) Kütüphanesi Nr. 359'dadır.

Anadolu Alevîliğine bir orjin, bir çıkış yeri aranmak isteniyorsa Danişmend Oğulları'nın yarattıkları i'tizal hareketine bakmak gerekir. Babaî hareketinin meydana gelmesinde, Danişmend İli'ndeki Mu'tezile eğilimli Türkmen fukahanın büyük rolü bulunduğu muhakkaktır.

1261(659) yılında Sultan II. İzzü'd-din Keykavus'un Anadolu'yu terk etmesinden sonra Danişmend İli'nin mutlak hakimi konumuna gelen Selçuklu Emiri Pervane Müinü'd-din Süleyman bu yörenin kültürel karakterini değiştirmek için, hem yoğun bir ilmî ve fikrî faaliyet içine girmiş, hem de yöredeki Türkmenler üzerinde ağır bir siyasî ve kültürel baskı uygulamaya başlamıştır. Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nuru'd-din ve oğlu Emir Polat da aynı şeyi Kırşehir yöresinde gerçekleştirmeye çalışıyorlardı. Bu yöredeki Türkmen ve Ahilerin mal ve mülklerinin, tekke ve medrese gibi iş yerlerinin ellerinden alınmasına dair Sultan IV. Kılıç Arslan'dan ferman da alınmıştı. Bu baskılardan dolayı pek çok Türkmen Beğlerin, boyların ve fikir adamlarının bu yörelerden uç bölgelere göçtükleri görülmektedir³³. Kadı Burhanü'd-din devri (1345-1398) tarihçisi Aziz-i Esterabadî, Kadı Burhanü'd-din iktidara gelmeden önce yaşanan yoğun göçlerden ötürü Selçuklular döneminin Kırşehir ve Aksaray gibi mamur şehirlerinin köy durumuna geldiğini belirtmektedir³⁴. Baba İlyas'ın nebiresi Kırşehirli Aşık Paşa'nın oğlu Elvan Çelebi, "Menakibü'l-kudsiyye" adlı eserinde Baba İlyas-i Horasanî'nin pek çok halifelerinin Ercuma'ya yani Karasi İline göçtüklerini

*"Çıktı kâfirden Ercuma'ya kaçıp
Şeyh Affan u cümleği suleha"*

diyerek ifade etmektedir³⁵. Balıkesir ve Çanakkale yöresinde Karesi Oğulları Beyliğini kuran Karesi Oğulları ailesinin de Danişmendli oldukları ve hatta Danişmend Oğulları ailesinden geldikleri tespit olunmaktadır. Ünlü Türkmen Şeyh Sarı Saltuk da kalabalık cemaatiyle birlikte Bizans'a sığınmak zorunda kaldı. Bizans Hükümeti'nin de onları önce Çanakkale yöresine yani Karesi İli'ne yerleştirdiği, bilahere bazı siyasî mülahazalarla Sarı Saltuk ve bir kısım adamlarının Dobruca'ya sürüldükleri bilinmektedir. Selçuklu Emiri Pervane Müinü'd-din Süleyman'ın 1278'de öldürülmesinden sonra vatan hasreti çeken bu Sarı Saltuklu dervişlerden pek çoğu Kırım ve Sinop üzerinden Anadolu'ya dönmüşler ve ayrıldıkları topraklara yani Tokat ve Amasya yörelerine yerleşmiş-

³³ Bu konuyu ayrı bir makalede yayınlamış bulunuyoruz. Bkz. *Anadolu Selçukluları Zamanında Ahi Teşkilâtı'nın Kuruluşu ve Gelişmesi*, Kelime Dergisi, Konya 1986, Sayı: 3, s. 43-54.

³⁴ Bezm u Rezm, İstanbul 1928, s. 397.

³⁵ Age. Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, nr. 4937, yp. 108 b. Bu beyte kâfirden maksadın Moğollar olduğu izahtan varestedir.

lerdir.Kırım'da bulunan II.İzzü'd-din Keykavus'un oğlu Sultan Mes'ud'un Anadolu'ya geçerek, Moğollarla anlaşıp 681(1281) de Konya'da Selçuklu tahtına geçmesi de daha önce Moğol zulmünden dolayı Anadolu'yu terkedip, Dobruca'ya, Deşt-i Kıpçak'a ve Kırım'a göçmüş olan "Türkmen Dervişler" in kalabalık kabileler halinde Anadolu'ya dönmelerini hızlandırmıştır. Baba Saltuk ve dervişlerinin Anadolu'dan göçüş ve tekrar dönüş maceralarını destanî bir üslupla dile getiren "*Saltuk-nâme*" adlı eser Ebü'l-Hayr-i Rumî tarafından Tokat yöresindeki Sarı Saltuklu dervişlerin anlatımlarına dayanarak derlenmiştir³⁶.Sarı Saltuk'un Anadolu'ya dönen birçok halifeleriyle şahsen görüşen ve onlarla hac yolculuğu yapan Kâhta Kadısı İbnü's-Serrac ed-Dimaşkî onları Ru-fâî ve Kalenderî olarak nitelemektedir

Pervane Süleyman, İbnü'l-Arabî'nin üvey oğlu ve talebesi olan Sadru'd-din-i Konevî'nin en tanınmış talebelerini Danişmend İli'ne götürmüş ve orada kendilerine medreseler inşa ederek Muhyi'd-din İbnü'l-Arabî'nin felsefesini (Ekberiyye denilen fikir hareketini) yaymaya ve yerleştirmeye çalışmıştır. Kutbu'd-din-i Şirazî Kayseri'de, Saidü'd-din-i Fergânî Tokat'ta, Fahrü'd-din-i Irakî ile ilk "*Fusûsu'l-Hikem*" şarihi Müeyyedü'd-din-i Cendî Tokat ve Sinop'da, Pervane Süleyman'ın ve oğlu Muhammed'in hizmetinde faaliyet gösteriyorlardı.³⁷ Cacaoğlu Nuru'd-din de Kırşehir yöresinde Mevlevî düşüncelyi hâkim kılmaya ve yerleştirmeye çalışıyordu.

Muinü'd-din Süleyman'ın, Moğollar tarafından idam edilmesinden sonra (676-1278) Danişmend İli'nde siyasî otorite boşluğu meydana gelmişti. Bu otorite boşluğundan bi'l-istifade belli merkezlerde Türkmen çevrelerin hem kültürel faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları, hem de siyasî bir mücadele başlattıkları görülmektedir. Yukarıda bahsini ettiğimiz Emir Mübarizü'd-din Halifet Gazi'nin oğul ve torunları (Halifet-zâdeler) da XIV. asrın ortalarına kadar iktidar mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Hacı Şadgeldî'nin Amasya'yı zaptetmesinden sonra

³⁶ Ebu'l-Hayr-ı Rumî,Tokat ve yöresine geri dönen Sarı Saltuklu dervişlerin anlatımlarına dayanarak "*Saltuk-name*"yi kaleme almıştır.Şükrü Kaluk Akalın bu eseri Ankara 1988-1990'da yayınlamıştır.Fakat Ebu'l-Hayr-i Rumî'den önce 1315(715) yılında Kahta'da kadı olan İbnü's-Serrac diye maruf olan Muhammed b. Ali el-Kuraşî ed-Dimaşkî, Anadolu'ya dönen Baba Saltuk'un bir çok halifeleri ile tanışmış ve onların anlatımına dayanarak Sarı Saltuk'dan menkabeler derlemiştir. Bkz. Teşvikü'l-ervah ve'l-kulûb,Amuca-zade Hüseyin Paşa Kütüphanesi(Süleymaniye), nr. 272, yp. 180a-185b.

³⁷ Şeyh Sadru'd-din-i Konevî'nin "*Vasiyyet-nâme*"sinde (Şarkiyat Mecmuası, İstanbul 1958, Sayı: 2, s. 64-66) kendisinin ve şeyhi Muhyi'd-din İbnü'l-Arabî'nin yolundan gidilmemesini ve eserlerinin okunmamasını öğütlemesini, bu talebelerinin faaliyetlerini onaylamamasının bir ifadesi olduğunu tahmin ediyoruz. Çünkü o Moğol yanlısı iktidara muhalif idi. Talebesi olan Pervane Süleyman'a da muhalefet etmekteydi. Yakın dostu Ahi Evren Şeyh Nasîru'd-din Mahmud, Muharrir-i Sadık'ı el-Hac Tacü'd-din-i Kâşî, Zeynü'd-din-i Sadaka ve muhtemelen kendi oğlu Sa'dü'd-din Çelebi bu iktidar tarafından öldürülmüşlerdir.

(1362) batıya Osmanlı topraklarına göçmüşlerdir.³⁸ Moğol iktidarına ve özellikle Pervane Muinü'd-din Süleyman'ın ağır baskılarına rağmen Danişmend İli, bu millî karakterini ve kültürel hüviyetini uzun süre muhafaza etmiştir. Osmanlılar zamanında Balıkesir ve çevresinde yoğun olarak yaşanan Ustuvanî Mehmed Efendi ve İmam Birgivî'nin öncülük ettikleri "Kadı-zadeliler" hareketinin de Danişmendli Fukaha zihniyetinin yeniden gündeme gelmesi olduğunu söylemek istiyorum. Zira Danişmend İli'nden bu yöreye yönelen yoğun göçler ve Danişmendli ruhunu devam ettiren Karesi Oğulları müteşerri' diyebileceğimiz bu dinî anlayışın bu yöreye yerleşmesini ve Danişmendli geleneğinin devam etmesini sağlamıştır.

"İbnü's-Serrac" diye ünlenen Muhammed b. Ali el-Kureşî, Kahta Kadısı iken 715 (1215) de kaleme aldığı "*Tuffahu'l-ervah*" adlı eserinde Şeyh Yusuf b. Nebhan el-Eyluhî'den naklen şu bilgileri vermektedir: "*Şeyh Yusuf b. Nebhan el-Eyluhi bir defasında Türkmen bir taife ile karşılaştı. Bu taife sofilere en muhalif ve munkir bir taifeydi. Bunun sebebi Türkmen fukahası olan Danişmendliler idi. Onlar sofilere son derece muhalif idiler. Onlarda hayırlı bir itikad yoktu. Bu konuda o kadar aşırı idiler ki, kâfirler dahi onların derecesinde olamaz. Bunlardan bir cemaatle karşılaştım. Bunlar her kim bir sofiye yarım ekmek verse kâfir olur diyorlardı.*"³⁹ Bu bilgileri veren Yusuf b. Nebhan Kalenderî bir derviş olup, diplomat olarak Hülâgu Han ile görüşmüş bir kişidir. Anlattığı bu olay da Tokat ve çevresinde geçmiştir. Bu zatın anlattıklarından Danişmend İli'ndeki Türkmenlerin Fıkıh kurallarına çok bağlı ve Mu'tezilî bir inançta oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca XIII. yüzyılda Anadolu'da halk arasında dilenerek geçinen ve tufeyli olan Kalenderî dervişlere de muhalif oldukları, İbnü's-Serrac tarafından ifade edilmektedir.

d-Danişmendliler'in Millî Siyaseti

Danişmend Oğulları, gazilik mefkûresine, Türk kültürüne ve Türkmencilik ülküsüne büyük bir önem vermişler ve ülkelerinde bunu yerleştirmeye ve yaymaya çalışmışlardır. Danişmendoğlu Melik Ahmed Gazi ve beraberindekilerin kahramanlıklarını dile getiren "Danişmend-nâme" adlı eser Danişmend İli'ndeki kültürel anlayışın mahsûlü olduğu gibi "*Dede Korkut Hikâyeleri*" de XIV. asırda gene bu yörede, Amasya'da derlenmiştir⁴⁰. Melhameciliğin (Destan

³⁸ *Amasya Tarihi*, I, 59-67.

³⁹ *Tuffahu'l-ervah*, Princeton University Library Gift Robert Gerrett, Nr. 97, yp. 130b-131a.

⁴⁰ F. Kırzioğlu, *Millî Destanlarımızdan Dede Korkut Oğuz-nâmelerinin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri*, (Belleken, Ankara 1987, Sayı: 198, 1, 915) adlı makalesinde Dede Korkut Hikâyelerinin, Timur'un önünden kaçıp, Amasya yöresine yerleşen Türkmenler tarafından kaleme alındığını yazmaktadır. Halbuki bu eser Danişmend Oğulları zamanından beri bu yörede teşekkül eden ve yerleşmiş

Kültürü) de Danişmend İli'nde kuvvetli ve yaygın olduğu görülmektedir. Bu yüzden Anadolu'da melhameye dair ilk eserler gene Danişmend İli'nde kaleme alınmıştır. Danişmend Oğulları devrindeki bu kültürel politika sonucu, Danişmend ili belli bir kültürel yapıya sahip olmuştur. Selçuklular ve Osmanlılar zamanında da bu aslî karakterini muhafaza etmiştir.⁴¹

Amasyalı Hakîm Bereket adlı bir zatın "*Tuhfe-i Mubârizî*" adlı eserinin ön-sözünde bildirdiğine göre, bu eserini önce "*Lubâbu'n-Nuhâb*" adıyla Arapça olarak yazmış, sonra bunu "*Tuhfe-i Mubârizî*" adıyla Farsça'ya tercüme edip, Emir Mübarizü'd-din Halifet Gazî'ye sunmuştur. Halifet Gazî'nin, eseri çok beğendiğini ve bu eser eğer Türkçe olarak yazılmış olsaydı çok değerli ve bulunmaz bir eser olacağını belirttiğini, bir müddet sonra da onun emri üzerine bu eserini Türkçe'ye tercüme ettiğini belirtmiştir.⁴²

Bu Emir Mübarizü'd-din Halifet Gazi, Sultan I. Alâü'd-din Keykubâd'ın Amasya valisidir. Türbesi halen Amasya'dadır.⁴³ Amasya'da kurduğu medresenin vakfiyesi 622 (1225) tarihlidir.⁴⁴ Bu Emir ve ecdadının "Danişmend-nâme"nin kahramanları arasında adlarının anılmış olması,⁴⁵ bu ailenin Türklük ülküsüne hizmet etmiş olmalarının ve hakim oldukları Amasya yöresinde, Türkmencilik hareketini ve Türk kültürünü himaye etmiş olmalarının sonucudur. *Danişmend-nâme*'nin bu emir ve ailesinin gayretleriyle yazılmış olduğunu tahmin ediyoruz.

Görülüyor ki, Anadolu'da ilk olarak Türkçe eser yazma geleneği Amasya'da yani Danişmend İli'nde başlamıştır. Hakîm Bereket, "*Tuhfe-i Mubârizî*"

olan Türk kültürünün mahsulüdür. Hiç şüphe yok ki, Danişmendliler zamanından beri sözlü olarak yaşayan bu hikâyeler, XIV. asırda bu yörede kaleme alınmıştır.

⁴¹ P.Witteck, *Ankara Bozgunundan İstanbul Zabtına*, Belleten, VII, 582,

⁴² Bu eserin Konya İzzet Koyunoğlu Ktp.Nr. 12049' daki nüshasının 1 sahifesinde Emir Mübarizü'd-din'in adı şu şekilde tesbit edilmiştir.

كتاب تحفة مبارزى بنام خداوند اعظم الملك الامرا مبارز الدولة والدين
المجاهد الغازى خليفه آل بن تولى بن تركشاه رحمه الله تعالى

Bu eserin Konya İzzet Koyunoğlu Ktp. Nr. 12049 daki nüshasının tavsifi için bkz. Ş. Tekindağ, *Konya İzzet Koyunoğlu Ktp. de Bulunan Türkçe Yazmalar Üzerine Çalışmalar*, *Türkiyat Mec.* İstanbul 1972, XV, 133-139.

⁴³ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, İstanbul 1327-1330, I, 59-67. Merhum Hüseyin Hüsameddin, Emir Mübarizü'd-din Halifet Gazi'nin Amasya 'dak türbesini ta'rif ederken, türbenin mimarisindeki Türk kültüründen gelen unsurlara dikkatleri çekmiştir. Bkz. a.g.e., I, 196-197. Bu türbe hakkında ayrıca bkz. O. Cemil Tuncer, *Anadolu Kümbetleri (Selçuklu Dönemi)*, Ankara 1986, s. 64-68.

⁴⁴ *Amasya Tarihi*, I, 197; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 131. Bu vakfiyenin metni, Prof. Dr. Rafet Yinanç tarafından vakfiye üzerinde değerli bir inceleme ve araştırma ile birlikte "Vakıflar Dergisi"nde (Ankara 1982, XV, 5-22) yayınlanmıştır.

⁴⁵ *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 131.

adlı eserinden sonra "*Hülâsa der İlm-i Tıb*" ve "*Tabiat-nâme*" adlarında iki Türkçe eser daha yazmıştır.⁴⁶ "*Tabiat nâme*"yi manzum olarak kaleme almıştır. Hiç şüphe yok ki, Türkmenlerin "Uluğ Sultan" diye andıkları I. Alâü'd-din Keykubâd'ın, Türk kültürü lehindeki kültürel politikasının te'sirleri, Danişmend İli'nde daha etkili olmuştur.

Selçuklular zamanında Tokat ve Amasya yöresinde Ahiliğin de çok yaygın ve kuvvetli olduğu fark edilmektedir. Bir süre önce yayınladığım Turhal ve çevresinde medfun bulunan evliyanın adları ve kurdukları tekke, zaviye gibi müesseseleri ile ilgili belgede⁴⁷ bu bölgede Türkmen ilim ve fikir adamlarının ne kadar güçlü olduklarını göstermektedir.⁴⁸ Anadolu'da ilk "Ahi Fütüvvet-nâmesi" de Tokatlı Nasirü'd-din Vaiz tarafından XIII(VII). asrın sonlarında kaleme alınmıştır.

Sanıldığı gibi Anadolu'da Türkçe eser yazma geleneği Karaman Oğulları Devleti'nin Türkçe'yi resmi dil olarak ilan etmeleriyle başlamış değildir. Anadolu'da Türkçe eser yazma geleneği ilk olarak Danişmend İli'nde ve Danişmend Oğulları'nın yarattığı fikrî ve kültürel ortamda başlamıştır. Bugünkü bilgilerimize göre Anadolu toprağında te'lif edilen ilk Türkçe eser XIII. yüzyılın başlarında Amasya'da yani Danişmend İli'nde Hakim Bereket tarafından kaleme alınan "Tuhfe-i Mübarızı" adlı tıp ilmine dair olan eserdir. Bu Hakim Bereket daha sonra yine tıp ilmine dair iki risale daha Türkçe olarak kaleme almıştır. Eserini Danişmendli emirlerden olan Tereken-şah'ın oğlu Mübarizü'd-din Halifet Alp Gazi'ye sunmuştur.⁴⁹ Hakim Bereket Danişmendli geleneğinden gelen bu Halifet Gazi'nin Türkçe eserler yazmayı teşvik ettiğini de kaydetmektedir.

Ünlü Osmanlı tarihçisi Paul Wittek, Timur'un Anadolu'yu istila etmesinden sonra parçalanmış Osmanlı Devleti'nin birliğini Amasya şehzâdesi olan I. Mehmed Çelebi'nin yeniden sağlamış olmasını, bu şehzadenin 10 sene dağlık Amasya bölgesinde Danişmend Oğulları'ndan intikal eden millî şuur ve gezilik ruhu içinde yaşayıp yeniden tav almış olması ile izah etmektedir.⁵⁰ Şüphesiz bu doğrudur. Buna Türk ruhiyatına uygun olan ve yine Danişmendliler'den gelen dinî duygu ile donanmış fetih ruhu ve millî irfanın rolünü de eklemek gerekir.©

⁴⁶ Konya İzzet Koyunoğlu Ktp. N r. 12050 ve 12051.

⁴⁷ Mikâil Bayram, "*Selçuklular Zamanında Tokat ve Yöresinde İlmî ve Fikrî Faaliyetler*", Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, (2-6 Temmuz, 1986, s. 30-37).

⁴⁸ Bkz. Burada Levha, I.

⁴⁹ Mikail Bayram, "Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Türkçe Eser Meselesi", S. Ü. Selçuklu Araştırmaları Merkezi, *V. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya 1996, s. 95-100.

⁵⁰ "Ankara Bozgunundan İstanbul Zaptına", *Bellekten*, Ankara 1943, VII, 582.